

ΔΗΜΟΣ ΑΡΧΑΝΩΝ

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΙΜΗΣ & ΜΝΗΜΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1897

ΑΡΧΑΝΕΣ 1897

Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου
(30 - 31 Αυγούστου 1997)

ΖΑΧΑΡΕΝΙΑ ΣΗΜΑΝΔΗΡΑΚΗ

ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΡΧΑΝΩΝ (1897-1898)
ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ως γνωστόν το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, η μεγαλύτερη αρχειακή μονάδα στην Ελληνική περιφέρεια και δεύτερο, μετά τα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα, σε όγκο και σπουδαιότητα υλικού, περιλαμβάνει, εκτός των άλλων, περίπου 600.000 σημαντικά έγγραφα και ντοκουμέντα απ' όλη την Κρήτη που αναφέρονται σε πολλούς τομείς και σε όλες τις ταραγμένες περιόδους της Ιστορίας του Νησιού κυρίως από το 1821 έως και σήμερα.

Εθεωρήθη σκόπιμο να ερευνηθεί το υλικό του Αρχείου, το αναγόμενο στην τελευταία Επανάσταση των Κρητών κατά των Τούρκων (1897 - 1898), για την επισήμανση των εγγράφων που αναφέρονται στον αγώνα και τα γεγονότα των Αρχανών κατά τα έτη εκείνα, ως μικρή συμβολή στην ιστορία της ηρωϊκής αυτής κωμόπολης της ανατολικής Κρήτης. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε 11 αρχειακές συλλογές και απέδωσε περίπου 200 τέτοια έγγραφα, όλα χειρόγραφα, πλην ενός ή δύο. Από αυτά άλλα έχουν εκδοθεί από τις Επαναστατικές αρχές των Αρχανών και απευθύνονται σε επίσημες και ανεπίσημες αρχές (προξένους, επιτροπές, αρχηγούς, οπλαρχηγούς, αγωνιστές) αλλά και το αντίστροφο, έγγραφα δηλαδή που απευθύνονται στις επίσημες Επαναστατικές αρχές στις Αρχάνες. Έχουν ακόμη επιστημανθεί και έγγραφα διάφορων αρχών και αγωνιστών όπου γίνεται απλή αναφορά της κωμόπολης.

Αναλυτικά, η Αλληλογραφία της Επιτροπής Μεραμβέλλου¹, απέδωσε τον

¹ Ι.Α.Κ., Ιστορική Συλλογή 14.

μεγαλύτερο όγκο εγγράφων, περίπου 100, δηλαδή σχεδόν τα μισά των επισημανθέντων εγγράφων. Ανάμεσα στις διάφορες πληροφορίες που προκύπτουν από αυτά, σημαντικές θεωρούνται οι αναφορές για την εγκατάσταση φρουράς σε διάφορα χωριά, για τις κινήσεις των διεθνών στρατευμάτων και των ξένων στόλων, αλλά και των Τούρκων, για τα προβλήματα ενίσχυσης του στρατοπέδου σε άνδρες, για τις προετοιμασίες επιθέσεως και περιγραφές διαφόρων μαχών, καθώς επίσης για τις ελλείψεις συγκεκριμένων φυσιγγίων και την ανταλλαγή όσων υπήρχαν με άλλα κατάλληλα από άλλες περιοχές, αλλά και την προμήθεια 110.000 φυσιγγίων από τη Γενική Αποθήκη του Λουτρού.

Αναφορά γίνεται και σε κατασκόπους της εποχής, ο διοικητής μάλιστα του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών² Ιωάννης Νταφώτης εφιστά την προσοχή στο θέμα αυτό και ζητά από την Επιτροπή Μεραμβέλλου τη σύλληψη και αποστολή στις Αρχάνες συγκεκριμένου κατασκόπου. Ο Νταφώτης επίσης ζητούσε 100 άνδρες για κατάταξη στο Τάγμα, στο οποίο επρόκειτο να γίνει επιθεώρηση από απεσταλμένο του Τιμολέοντος Βάσσου.

Στη συλλογή σώζονται, ανάμεσα στα άλλα, διάφορα έγγραφα ή σχέδια εγγράφων που εστάλησαν ως απάντηση σε διαταγές ή επιστολές των αρχών της Διεθνούς Κατοχής, γίνεται αναφορά στην άφιξη στις Αρχάνες του Αποκορωνιώτη Αρχηγού Μαθιού Μυλωνογιάννη με 66 άνδρες και 3 Γαριβαλδινούς εθελοντές³, στην αυτομολία Τούρκου στρατιώτη που έπρεπε να τύχει περιθάλψεως και προφύλαξης από τους ομοεθνείς του, αλλά και στην ανταλλαγή συλληφθέντος Τούρκου με Κρήτες κρατούμενους.

Ως φαίνεται από τα έγγραφα, τα αιτήματα για οικονομική ενίσχυση μεμονωμένων ατόμων από τις Επαναστατικές Αρχές δεν ικανοποιούνται, αφού τα περισσότερα φέρουν την ένδειξη “Απορρίπτεται”. Σε ένα όμως από αυτά υπάρχει η σημείωση “Ελήφθη πρόνοια” :

Αίτησις Συμεών Ιερεμία, Αρμενίου εθελοντού
Ενώπιον της Διοικητικής Επιτροπής Μεραμβέλλου
Κύριοι,

Κατελθὼν κατὰ τὸν παρελθόντα Φεβρουάριον μετὰ τινός Κυπρίου ὀνόματι Κωνσταντίνου, διαμείναμεν καθόλον τό διάστημα εἰς Ἀρχάνας πολεμοῦντες τὸν ἐχθρόν τῆς Πατρίδος μας. Ἐπειδὴ δέ ὡς ἐκ τοῦ ἀποκλεισμοῦ καί τῆς παρούσης καταστάσεως ἀπεγυμνώθημεν ἐντελῶς ἐγὼ καί ὁ σύντροφός μου

² Περί του Τάγματος βλ. και: Βουτιερίδου Ηλία: “Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών (1897)”, Δήμος Αρχαίων -Ένωση Φιλολόγων Ν. Ηρακλείου, 1997.

³ Ένας ιατρός, ένας λοχαγός πυροβολικού και ένας αξιωματικός του Ναυτικού.

Διά ταῦτα

θερμῶς παρακαλῶ ὑμᾶς ὅπως μοι ἀγοράσητε δύο ζεύγη πετσῆ⁴ καί ἓν πανταλόνι καί μοι τά παραδώσητε ἵνα μεταβῶ καί πάλιν ἀμέσως εἰς τόν εἰρημένον σταθμόν μου Ἀρχάναις, ὅπου ἡ φωνή τῆς πατρίδος καί τῆς ἐλευθερίας μᾶς καλεῖ.

Ἐν Νεαπόλει 29 Μαΐου 1897

Ευπειθέστατος

Συμεὼν Ιερεμίας

Το ένα από τα δύο έγγραφα που ανευρέθησαν στο αρχείο της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής⁵, με ημερομηνία 25/9/1897, φέρει την ένδειξη “Γενική Επιστολή”, αποστέλλεται από τον καθηγητή Σπυρίδωνα Βαρδάκη από την Αθήνα, απευθύνεται προς τους Σφακιανούς και αναφέρεται στην αποστολή πληρεξουσίων των Κρητών προσφύγων στην Κρήτη και την εκλογή προεδρείου της Γενικής Συνελεύσεως.

Το δεύτερο έγγραφο είναι το περίφημο υπόμνημα περί αποδοχής της Αυτονομίας. Είναι εκδεδωμένο την 12/8/1897 στις Αρχάνες από την Γενική των Κρητών Συνέλευση και σ’ αυτό εκφράζεται η επιδίωξη των Κρητών για την ένωση του Νησιού με την Ελλάδα. Αλλά - αφού αυτό δεν ήταν εφικτό εκείνη την ώρα - δίδεται η διαβεβαίωση ότι ο Κρητικός Λαός θα συντασσόταν με τις αποφάσεις της Ευρώπης και αποδεχόταν την προσφερόμενη Αυτονομία, με Κυβερνήτη δραστήριο και αμερόληπτο, εξυπηρετούμενο από Δικαστήρια που θα εφάρμοζαν ακριβώς τη Δικαιοσύνη, καθώς και από επαρκείς δημόσιες, στρατιωτικά συντεταγμένες δυνάμεις.

Γνωστή είναι η διαφωνία του Βενιζέλου ως προς το υπόμνημα αυτό της Συνελεύσεως, όχι ως προς την Αυτονομία αυτή καθ’ αυτή, αλλά ως προς τον χρόνο αποδοχής της, αφού πίστευε ότι έπρεπε πρώτα να υπογραφεί η Ελληνοτουρκική Ειρήνη και να συζητηθούν οι όροι της Αυτονομίας. Ας σημειωθεί ότι έκθεση του Βενιζέλου, ανυπόγραφη κατ’ αρχήν, δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα “Νεολόγος”

4 Πρβλ.: Παπαδάκη - Χριστουλάκη Ανθούλας: “Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην Επανάσταση 1897 -1898 (Τρία ανέκδοτα έγγραφα του)”, ανάτ. “Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του”, Αθήνα 1980, σ. 636(6)-637(7):

“Ελάθομεν δι’ ἡμᾶς, τόν Δημ. Κουετάρην καί Ἀνδρέαν Μητσοτάκην, παλαιούς στρατιῶτας τοῦ στρατοπέδου Ἀκρωτηρίου ἀνά ἓν ζεύγος πετζί καί μουζάκωσι καί πάτους τῶν στίβανιων μας.

Ἐν Κορακιάς τῇ 8 Μαρτίου 1897

Ἐλευθ. Κ. Βενιζέλος

Ἀρ. Χ. Τσπετάκης

ἄλλη χειρὶ: “Ελάθομεν καί ἡμεῖς ἀνά ἓν ζεύγος πετσίου μίαν μουζάκωσι καί πάτους τῶν στίβανίων μας.

Ἐ. Περούλακης

Ν. Κουσουρελάκης

5 Ι.Α.Κ., Ιστορική Συλλογή 7.

Κωνσταντινουπόλεως⁶. Σ' αυτήν εξιστορούντο τα γεγονότα των Αρχανών και γινόνταν κριτική στα σημεία, ένα προς ένα, του παραπάνω υπομνήματος. Το 1932 το περιοδικό "Μύσων" αναζήτησε την έκθεση, επιβεβαίωσε από τον ίδιο τον Βενιζέλο ότι εκείνος ήταν ο συντάκτης της και την αναδημοσίευσε τον επόμενο χρόνο⁷. Στο ίδιο τεύχος και αμέσως μετά την έκθεση Βενιζέλου καταχωρούνται επίσης επιστολές σημαινόντων προσωπικοτήτων, σχετικές με την όλη κατάσταση και τα γεγονότα των Αρχανών⁸.

Στο αρχείο Ν. Γ. Παπαδάκη⁹ ευρίσκεται δακτυλόγραφο βιογραφικό σημείωμά του στο οποίο αναφέρεται ότι ο επιφανής αυτός πληρεξούσιος και βουλευτής στην Κεντρική Συνέλευση και στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, είχε συμπράξει στις Αρχάνες με τους πληρεξουσίου της Ρεθύμνης και του Ηρακλείου και είχαν επιτύχει την αποδοχή της προσφερόμενης από τις Μεγάλες Δυνάμεις Αυτονομίας από την Εθνοσυνέλευση, υπό τον όρο της αποχώρησης του Τουρκικού στρατού.

Στο Πολεμικό Ημερολόγιο Λεκανίδη¹⁰ καταχωρείται μόνο μια σημείωση στις 27/9/1897, στην οποία γίνεται απλή αναφορά των Αρχανών, απ' όπου είχε έλθει ο Γεώργιος Γαλανάκης και όπου, μαζί με τον Ν. Γ. Παπαδάκη είχαν αποδεχθεί την Αυτονομία.

Έξι συνολικά έγγραφα που αφορούν στις Αρχάνες απαντώνται στο αρχείο Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη και συγκεκριμένα στον 6ο φάκελλο¹¹. Τρία από αυτά απευθύνονται στον Αρχηγό και περιέχουν πληροφορίες για γεγονότα και ειδήσεις από τις Αρχάνες και αλλού, καθώς και οδηγίες για τη σωστή συμπεριφορά έναντι της Ελλάδος, των Ναυάρχων και των ξένων διπλωματών.

Τα υπόλοιπα τρία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: Το πρώτο με ημερομηνία 31/7/1897 είναι προκήρυξη - ανακοίνωση των Ν. Γ. Παπαδάκη και Ευαγγέλου Ζουστάκη από τις Αρχάνες προς τους Συναδέλφους και λοιπούς συνεπαρχιώτες τους, στην οποία αναφέρεται η αποδοχή πρότασης περί διαμαρτυρίας κατά της άφιξης του Τζεβάτ πασά, η υποβολή πρότασης από τους Βενιζέλο και Φούμη για

6 "Νεολόγος" Κωνσταντινουπόλεως, φ. 8371/29-8-1897

7 "ΜΥΣΩΝ", τόμος Β', τεύχος 2ον, Αθήναι 1933.

8 Καταχωρούνται επιστολές του Ν. Μακράκη από το Μαλεβούζι, του Ιωσήφ Χατζηδάκη από τη Σύρο, καθώς και επιστολή από την Οξφόρδη του αρχαιολόγου Άρθουρ Έβανς προς τον Χατζηδάκη, για τις ενέργειες του πρώτου υπέρ των Κρητών προς τον Λόρδο Σώλσμπερυ και τέλος επιστολή του Ιωάννου Σφακιανάκη, αργότερα Προέδρου της Συνελεύσεως στις Πλακούρες, προς τον Εμμ. Φουνταλίδη, δημοσιευμένη και στον "Κήρυκα" των Χανίων στις 14 Οκτωβρίου 1932, με την οποία δίδεται συνοπτικά η ερμηνεία της εξομάλυνσης των εσωτερικών διαφορών.

9 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 48.

10 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 8.

11 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 24.

τον καταρτισμό προσωρινής κυβερνήσεως, η απόφαση περιφρούρησης των αρχαιοτήτων στους Αγίους Δέκα οι οποίες είχαν αρχίσει να καταστρέφονται από τους εντοπίους και η ενδεχόμενη εκλογή του Βενιζέλου ως προέδρου της Συνελεύσεως, στην οποία αντετίθεντο οι υπογράφωντες.

Σχετικό με την αποχώρηση του Βενιζέλου και των περί αυτόν από τις Αρχάρες είναι το δεύτερο έγγραφο: φέρει ημερομηνία 13/8/1897, εξεδόθη από τη Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευση και αντίγραφό του εντελλόταν να κοινοποιηθεί στους Ναυάρχους, στην εν Αθήναις Κεντρική Επιτροπή, καθώς και στον ίδιο τον Βενιζέλο - ήταν ο άμεσα ενδιαφερόμενος, αφού με την απόφαση αυτή και εξ αιτίας της αποχώρησής του, απαλλάσσεται των καθηκόντων του ως Πρόεδρος της Συνελεύσεως:

“Η Γεν. Έπ. Τῶν Κρητῶν Συνέλευσις

ἔχουσα ὑπ’ ὄψει ὅτι ὁ κ. Ἐλευθ. Βενιζέλος ὡς Πρόεδρος αὐτῆς ἠρνήθη ὑπηρεσίαν καί ἀπεχώρησε τῆς ἑδρας τῆς συνελεύσεως ἄνευ εὐλόγου ἀφορμῆς καί ἄνευ προηγουμένης ἐπὶ τούτου ἀποφάσεως, συνεπῶς θεωρεῖται ἔκπτωτος τοῦ ἀξιώματος τοῦ Προέδρου τῆς Συνελεύσεως, ἀποφασίζει:

Ἀφαιρεῖ ἀπ’ αὐτοῦ πᾶσαν ἐξουσίαν ἀναγομένην εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου τῆς συνελεύσεως καί ἀπαγορεύει αὐτῷ νά παρίσταται ἢ νά ἐνεργῇ ὁτιδήποτε ὑπὸ τήν ιδιότητα ταύτην....”

Το τρίτο έγγραφο είναι η προκήρυξη προς τον Κρητικό Λαό περί της αποδοχής της Αυτονομίας, που ακολούθησε το σχετικό υπόμνημα που είχε εκδοθεί μια μέρα πριν και στο οποίο αντετίθετο, όπως προαναφέρθηκε, ο Βενιζέλος:

“ΠΡΟΣ

Τον Χριστιανικόν Λαόν της Κρήτης

Ἡ Γεν. Ἐπαν. Συνέλευσις Κρήτης ἐν τῇ χθεςινῇ αὐτῆς συνεδρίᾳ, πεποιθοῖα ὅτι διερμηνεύει πιστῶς τό φρόνημα ὁλοκλήρου τοῦ Χριστιανικοῦ Λαοῦ τῆς Κρήτης, ὁμοφώνως ἐψηφίσατο ν’ ἀποσταλῇ πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ Ναυάρχους τῶν ἑξ Μ. Δυνάμεων υπόμνημα, δι’ οὗ δηλοῖ ἐν ὀνόματι τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ὅτι, σεβομένη τὰς ἀποφάσεις τῆς Εὐρώπης, δέχεται τήν ὑπ’ αὐτῆς προσφερομένην εἰς τήν Κρήτην αὐτονομίαν, πλήρη καί πραγματικὴν αὐτονομίαν, ὑπὸ τήν ψιλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου καί χωρὶς ἢ Ὑψηλῇ Πύλῃ νά ἐξασκῇ οὐδένα ἑλεγχον ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τῆς Νήσου ὑποθέσεων. Ἐφιστᾷ δέ τήν προσοχήν τῆς Εὐρώπης ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ, διότι ἄνευ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ, ἡ αὐτονομία ἔσται ἀνεφάρμοστος.

Ἀγγέλλουσα ταῦτα ἡ Συνέλευσις πρὸς τόν Χριστιανικόν Λαόν τῆς Κρήτης, προσκαλεῖ αὐτόν νά ἀναμένῃ μετὰ πεποιθήσεως τὰς εὐμενεῖς ἀποφάσεις τῆς

Εὐρώπης, τηρῶν αὐθωρεῖ ἀμυντικὴν θέσιν ἀπέναντι τῶν Τουρκικῶν Στρατευμάτων καὶ τῶν ἐνόπλων ἐν γένει Μουσουλμάνων, ἀπέχων πάσης βλάβης τῶν Τουρκικῶν περιουσιῶν καὶ ὑποτασσόμενος, ὡς μέχρι τοῦδε ἀξιεπαίνως ἔπραξεν, εἰς τὰς κατ' ἐπαρχίας διοικητικὰς Ἐπιτροπὰς καὶ τοὺς Στρατιωτικούς Ἀρχηγούς.

Ἐν Ἀρχάναις τῆς 13 Αυγούστου 1897

Ὁ Προεδρεύων

Σάββας Σαββάκης

Ὁ Γραμματεὺς

Ἰωάν. Α. Νικολακάκης

Ἡ Ἀλληλογραφία τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς Σητείας¹² ἀπέδωσε 39 ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὰς Ἀρχάνες, τὰ ὁποῖα χρονολογούνται ἀπὸ τὰ μέσα Μαρτίου 1897 ἕως τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου χρόνου. Ἀπὸ αὐτὰ ἀντλούνται σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀγῶνα στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ελλάδα, γιὰ τὶς ἐτοιμασίαις ἐπίθεσης τῶν Τούρκων στὶς Ἀρχάνες καὶ ἀλλοῦ, ἐνῶ ἡ φράση “Θαρρεῖτε, ἀγρυπνεῖτε καὶ ἐμμένετε. Ὁ Μέγας Θεὸς θα ἀμοίψῃ τοὺς κόπους μας ταχέως”, φανερώνει τὸ ψυχικὸ σθένος καὶ τὴν ἐπιμονὴ τῶν Κρητῶν. Σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ ὁδηγίαι ποὺ δίδονται γιὰ τὸν σχηματισμὸ δεκαρχιῶν καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ στρατοπέδου στὴν κωμόπολιν: 20 δεκαρχίαι ἀποτελούμεναι ἀπὸ ἀγωνιστὰς τῆς περιοχῆς θὰ ἔμεναν στὴν Ἱεράπετρα καὶ δέκα δεκαρχίαι μετὰ τροφίμα 8 ἡμερῶν θὰ μετέβαιναν στὶς Ἀρχάνες. Μετὰ τὶς 8 ἡμέρας, ἄλλες δέκα δεκαρχίαι θὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὶς πρώτες, κ.ο.κ.

Ἡ κατάργηση τῆς ἀνακωχικῆς ζώνης ἀπὸ τὶς 13 Μαΐου 1897 καὶ ἐξῆς στὸ διαμέρισμα τοῦ Ηρακλείου, προκάλεσε αιματηρὰ ἐπεισόδια, ἐχθροπραξίαι καὶ βιαιοπραγίαι, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀνάλογες διαμαρτυρίαι στὸν υπεύθυνον διοικητὴ τῶν Ἀγγλοῖταλικῶν στρατευμάτων.

Στὴν ἰδίᾳ ἀρχεὶακὴ συλλογὴ εὐρίσκεται καὶ ἡ προκήρυξις τοῦ Βενιζέλου καὶ τῶν υπολοίπων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι πρὸς τοὺς συναγωνιστὰς τοὺς ἐν ὅλῃ τῇ Κρήτῃ, στὴν ὁποία παρετίθεντο οἱ ἀντιρρήσεις τοὺς ὡς πρὸς ὑπόμνημα ἀποδοχῆς τῆς Ἀυτονομίας, ἐξητεῖτο ἡ γνώμη τῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἐκαλοῦντο ἐντὸς 12 ἡμερῶν γιὰ συνεδρίασιν τοὺς Ἀρμένους, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀντίγραφο, ἐν μετάφρασιν, ἐγγράφου τοῦ Βενιζέλου ἀπὸ τὸν Προφῆτη Ἠλία στὸν Ναύαρχο Κανεβάρω, στὸ ὁποῖο ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ, ὥστε νὰ μὴν παρεξηγηθεῖ, μετὰ τὶς διαφορὰς κατηγορίαι ἐναντίον τοῦ¹³.

Συγκινητικὴ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀμβροσίου, Ἐπισκόπου Ἱεροσητείας, πρὸς τὸν Ναύαρχο Ποττιέ, μετὰ ἡμερομηνία 4/9/1898, μόλις μερικὲς ἡμέραι ἀργότερα.

¹² Ι.Α.Κ. Ἱστορικὴ Συλλογὴ 11.

¹³ Βλ. ἐπίσης καὶ Παπαντωνάκη: “Κρητικά”, Εἰσαγωγή, σ. ιδ - ιζ. Ἐν Χανίοις 1901.

από την φοβερή σφαγή του Ηρακλείου. Ανήσυχος ο Αμβρόσιος, εφιστά την προσοχή και σπεύδει να εκλιπαρήσει τις Μεγάλες Δυνάμεις να προλάβουν νέες σφαγές και δη στην Ιεράπετρα, στον Λιμένα Σητείας και στις παράκτιες περιοχές της επαρχίας, ζητώντας την αποστολή τριών πλοίων που θα περιπολούσαν εκεί, όπου οι κάτοικοι εφοβούντο ότι θα γινόταν άγριες και απροσδόκητες επιδρομές.

Τέλος από τα έγγραφα της συλλογής αντλούνται επίσης πλείστες πληροφορίες για διάφορες μάχες και επιθέσεις σε όλη την Κρήτη, ενδιαφέρον είναι μάλιστα το απόσπασμα επιστολής του Αριστ. Κόρακα, Γενικού Αρχηγού των 12 Επαρχιών Ηρακλείου και Λασιθίου προς την Διοικητική Επιτροπή Σητείας : “.... Ἐπίσης σᾶς παρακαλῶ νά δεχθῆτε ὡς ἐλάχιστην ἀμοιβήν τὰς ἀπείρους μου εὐχαριστίας διὰ τὰ δύο κιβώτια τεμαχίων ὀβιδίων, τὰ ὁποῖα πάνυ εὐγενῶς καί προθύμως ἀπεστείλατε ἡμῖν καί τὰ ὁποῖα θέλουσιν ἀποσταλῆ καί κατατεθῆ εἰς ἰδιαίτερον μέρος τῶν αἰθουσῶν τοῦ Ἱστορικοῦ καί Ἐθνολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, πρὸς αἶσχος καί ὄνειδος τῶν Εὐρωπαίων...”

Τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Συνελεύσεως ευρίσκονται στο **αρχεῖο της Επαναστατικής Συνελεύσεως**¹⁴. Αυτά αναφέρονται στον ορισμό της έδρας της Συνελεύσεως, αλλά και στα όσα διημερίφθησαν κατά την συνεδρία της 12/8/1897, όταν ο Βενιζέλος είχε ήδη αναχωρήσει από τις Αρχάνες. Τότε έγινε η αλλαγή κανονισμού και καθιερώθηκε πλειοψηφία με 40 πληρεξουσίους παρόντες, αλλά και ψηφίστηκε το προαναφερθέν υπόμνημα του Ιωσήφ Χατζηδάκη περί αποδοχής της Αυτονομίας.

Στα έγγραφα καταγράφεται επίσης η αγωνία και οι στερήσεις των αγωνιστών - αναφέρεται ότι οι Αρχάνες είχαν 750 οικίες και 4.500 κατοίκους, οι οποίοι, λόγω της καταστροφής της εσοδείας των σταφυλών και του οίνου, αλλά και της διατήρησης του στρατοπέδου των Αρχανών, χωρίς ουσιαστικά έσοδα, πραγματικά λιμοκτονούσαν, σε σημείο μάλιστα ώστε να ζητείται η βοήθεια των Ευρωπαίων διά του Κανεβάρω, ενώ ο Τοποτηρητής της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης, Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρος¹⁵, απηύθυνε έντυπη έκκληση υπέρ των Κρητών, που απεστάλη όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική.

Σημαντικές επίσης είναι, στην ίδια συλλογή, οι ειδήσεις περί της καλλιέργειας των χριστιανικών γαιών από Οθωμανούς και των τουρκικών γαιών από Χριστιανούς.

14 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 9.

15 Η έκκληση, με ημερομηνία 4/16 Δεκεμβρίου 1897, έφερε την υπογραφή του Νικηφόρου, του Ιωάννου Σκαλτσούνη και του Ιωάννου Α. Ησυχάκη. Οι προσφορές έπρεπε να σταλούν, εκτός από τις ωρισμένες επιτροπές και τον Επίσκοπο, σε αντιπρόσωπο στο Σικάγο και εις πάντας τους εν Αμερική Επισκόπους και Ιεράρχας, καθώς και στους αντιπροσώπους στη Μασσαλία, στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στην Τεργέστη, στην Οδυσσό, στο Ροστόβιο και στο Βουκουρέστι.

νούς και ο διακανονισμός για την απόδοση της εσοδείας, αλλά και οι πληροφορίες για την εσωτερική οργάνωση των αγωνιστών: Η εν Αρχάναις επί της Αμύνης Επιτροπή, για την οποία υπήρχαν σχέδια ώστε να αποτελέσει ιδιαίτερη διοικητική και δικαστική περιφέρεια ανεξάρτητη του Μαλεβυζίου, περιλαμβάνοντας το Κανλί Καστέλι και τον Δήμο Αγ. Παρασκιών, διατηρούσε σώμα 30 πολιτοφυλάκων, από τους οποίους οι μισοί πληρώνονταν μηνιαίως 180 γρόσια και οι υπόλοιποι 150 γρόσια. Υποδεικνύονταν μάλιστα και οι πόροι για την εξασφάλιση των πληρωμών: οι λιμένες Χερσονήσου, Μαλλίων, Σίσι και Αγίου Νικολάου μπορούσαν να αποδώσουν έσοδα από φόρο τουλάχιστον 30% επί των εισαγωγών και εξαγωγών, θα μπορούσαν μάλιστα να διορισθούν (επροτείνοντο ονομαστικά) τελώνες και εισπράκτορες γι' αυτό.

Στην Αλληλογραφία του Αρχηγού Σητείας Εμμ. Φουνταλίδη¹⁶ και σε σύνολο επτά σχετικών εγγράφων, εκφράζεται καθαρά η αγωνία για τη διατήρηση του στρατοπέδου των Αρχανών, αφού εστερείτο βασικών εφοδίων αλλά και τροφίμων. Η εν Αρχάναις επί της Αμύνης Επιτροπή, απευθύνεται τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1897 προς τα Τμήματα Ηρακλείου και Λασιθίου και ιδίως προς τον Φουνταλίδη¹⁷ και ζητεί την αποστολή βοηθημάτων και τροφίμων, αλλά και φαινικού βάμβακα για τους τραυματίες. Η ανταπόκριση του Φουνταλίδη ήταν άμεση, αφού από την Τουρλωτή αποστέλλει, μέσω της Διοικητικής Επιτροπής Μεραμβέλλου, τα τελευταία λείψανα εφοδίων που είχαν φέρει από την Αθήνα για το δικό τους στρατόπεδο. Η εν Αρχάναις Επιτροπή της Αμύνης δεν παραλείπει να ευχαριστεί θερμά για κάθε αποστολή εφοδίων, επισημαίνει μάλιστα ότι ευχαρίστως θα υποδεχόταν στο Στρατόπεδο τους αγωνιστές της επαρχίας που θα ήθελαν να συμμετάσχουν στον Αγώνα - θα τους είχαν μάλιστα προσκαλέσει ενωρίτερα αν υπήρχαν επαρκείς τροφές.

Στον τέταρτο φάκελο του αρχείου του Επισκόπου Ιεροσητείας Αμβροσίου¹⁸ και συγκεκριμένα στο 11ο τετράδιο, σε ιδιαίτερη δέσμη, καταχωρούνται τρεις επιστολές, οι δύο υπογεγραμμένες από τον ίδιο. Η πρώτη απευθύνεται στον Ναύαρχο Ποττιέ σχετικά με τη φρούρηση των παραλίων της Σητείας, είναι μάλιστα γραμμένη σε δύο στήλες, Γαλλικά και Ελληνικά και η τρίτη είναι η σχετική απάντηση. Η δεύτερη επιστολή του απευθύνεται στους Επισκόπους Πέτρας και Ρε-

16 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 12.

17 Ελ. και Παπαδάκη - Χριστουλάκη Ανθούλας: "Η συμβολή του Αρχηγού Σητείας Εμμανουήλ Φουνταλίδου εις την Επανάστασιν 1897-1898", ανάτ. "Αμάλθεια", τ. 14-19, Άγιος Νικόλαος, 1974.

18 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 16.

θύμνης και στο τέλος της αναφέρεται στο υπογεγραμμένο υπόμνημα των Αρχάνων περί αποδοχής της Αυτονομίας.

Τα οκτώ, σχετικά με τις Αρχάνες, έγγραφα στο αρχείο της Εκτελεστικής Επιτροπής¹⁹, ανάγονται στον Ιούλιο και Αύγουστο του 1898 και περιέχουν κυρίως διαμαρτυρίες. Συγκεκριμένα, σε μεγάλο θέμα είχε αναχθεί ο ορισμός των Αρχάνων ως έδρα του Γενικού Διοικητή του Τμήματος Ηρακλείου με αποτέλεσμα τον μη διορισμό Επάρχου Τεμένους. Στα σχετικά έγγραφα της εν Αρχάναις επί της Αμύνης Επιτροπής για το παραπάνω ζήτημα αλλά και για τη φορολογία του οίνου, απήντησε καθησυχαστικά από τη Χαλέπα ο Ιωάννης Σφακιανάκης, διαβεβαιώνοντας ότι “.. δέν ἤλθεν ἀκόμη ὁ καιρός των..”

Τον Αύγουστο του 1898 ο συνταγματάρχης και διοικητής των εν Ηρακλείω Ευρωπαϊκών Στρατευμάτων Reid είχε εγγράφως ισχυρισθεί στο Υψηλό Συμβούλιο των Ναυάρχων ότι οι Χριστιανοί του Τμήματος Ηρακλείου είχαν δεχθεί την έξοδο των Οθωμανών από τις πόλεις, την επισκευή των οικιών τους - εξητούντο μάλιστα και τα σχετικά χρηματικά ποσά - και την εγκατάστασή τους στα χωριά τους. Αλλά η Γενική των Κρητών Συνελευση ουδέποτε είχε δεχθεί κάτι τέτοιο πριν από την αποχώρηση του τουρκικού στρατού και την κατάργηση της τουρκικής εξουσίας. Εντονότατη λοιπόν διαμαρτυρία απεστάλη με διάφορα έγγραφα της Επιτροπής της Αμύνης, στην Εκτελεστική Επιτροπή, στον ίδιο τον Βρετανό συνταγματάρχη, καθώς και στον Ναύαρχο του Γαλλικού Στόλου και πρόεδρο του Συμβουλίου των Ναυάρχων Ποττιέ, με τη δήλωση ότι: “μόνο μετά τήν έντελῃ ἀναχώρησιν τοῦ τουρκικοῦ Στρατοῦ καί τήν κατάργησιν τῆς τουρκικῆς ἐν Κρήτῃ ἐξουσίας, θά ἐπιτραπῇ εἰς τούς Ὀθωμανούς τῶν πόλεων νά ἐξέλθωσι καί ἐγκατασταθῶσιν εἰς τά χωρία των.” Παρόμοια διαμαρτυρία απέστειλαν από τις Αρχάνες στον Ποττιέ και 12 Πληρεξούσιοι του Τεμένους.

Στο 1898 επίσης ανάγεται και το επιστημανθέν υλικό στο αρχείο του τότε αρχιμανδρίτη Παρθενίου Κελαϊδῆ²⁰. Τα 17 σχετικά έγγραφα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού υπογράφονται από τους Κούνδουρο, Δασκαλογιάννη, Ν. Παπαδάκη, ενώ τα περισσότερα είναι επιστολές του Αρχιεπισκόπου Κρήτης Ευμενίου Ξηρουδάκη. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε υπολειπόμενο κενό τμήμα του χάρτου, στο τέλος μιας επιστολής του Κούνδουρου, είναι γραμμένη επίσης σύντομη επιστολή του Ευμενίου. Από το υλικό συνάγεται ότι γινόταν αποστολή χρηματικών ποσών για τον Αγώνα, ενώ πάλι από τους επιστολογράφους αποστέλλονται

19 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 10.

20 Ι.Α.Κ. Ιστορική Συλλογή 25.

για δημοσίευση ή απλώς παρατίθενται πληροφορίες διάφορες, γίνονται αναφορές σε διαπραγματεύσεις, σε εσωτερικές διαφορές, καθώς και στο μητροπολιτικό ζήτημα, ενώ διαφαίνεται η δίψα για ειδήσεις αφού ζητούνται επίμονα, έστω διά μέσου διπλωματών και ξένων, λόγω του αποκλεισμού, μη Κρητικές εφημερίδες: η “Νέα Ημέρα” Τεργέστης, η “Ακρόπολις”, κ.α.

Αυτά ήταν, σε πολύ γενικές γραμμές, τα έγγραφα που αναφέρονται στις Αρχάνες, ανάγονται στα έτη 1897 και 1898 και απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Παρουσιάστηκαν σήμερα συνολικά, ευελπιστώντας ότι θα αποδειχθούν αξιόλογα στοιχεία ως προς την Επαναστατική πορεία και την ιστορική εξέλιξη της Κρήτης και των Αρχανών ειδικότερα. Κατά την επεξεργασία τους, δεν τηρήθηκε η κατ’ αύξοντα αριθμό παρουσίαση της κάθε ιστορικής συλλογής αλλά καταβλήθηκε προσπάθεια, όπως ίσως έγινε αντιληπτό, αφ’ ενός μεν να ακολουθηθούν μια στοιχειώδη χρονολογική σειρά και αφ’ ετέρου να συσχετισθούν μεταξύ τους, τουλάχιστον όσο αυτό ήταν δυνατόν.

Εκτός από τις ειδήσεις για πλείστες πτυχές του Αγώνα²¹, θα πρέπει να σημειωθεί ότι έγγραφα με μεγάλο ενδιαφέρον (γενικές επιστολές, ανακοινώσεις, διαμαρτυρίες, προκηρύξεις, εκκλήσεις, κλπ.), αντιγράφονταν και διανέμονταν στα διάφορα Τμήματα της Κρήτης, εφ’ όσον σώζονται ακριβώς τα ίδια αλλά με άλλο γραφικό χαρακτήρα, σε άνω της μιας αρχιεακές συλλογές. Σχεδόν σε όλες τις συλλογές απαντώνται εκκλήσεις για αποστολή τροφών και πολεμοφοδίων από τις επαρχίες Ηρακλείου και Λασιθίου. Και πράγματι τεκμηριώνεται ότι αποστέλλονταν για τη συντήρηση του στρατοπέδου των Αρχανών όλο αυτό το διάστημα, φαινιγκούχο βαμβάκι και γάζες για τους τραυματίες, αλλά και πολλές οκάδες αλεύρι, σιτάρι, ψωμί, λάδι, κριθάρι, αλάτι, κρέας (ζωντανά ή σφαχτά ζώα), γαλέτα, τυρί, όσπρια, παξιμάδι, ελιές και κριθοκουλούρες.

Υπάρχουν όμως και έγγραφα που παρουσιάζουν ανάγλυφα την αγωνία, την ανησυχία και συγχρόνως την προσπάθεια πληροφόρησης, προειδοποίησης και ενίσχυσης ηθικής και υλικής:

Τό Τμήμα Ἡρακλείου καί Λασιθίου
πρός

τήν Ἐπιτροπήν τῆς Ἀμύνης Ἀρχανῶν, τούς ἐκεῖ παρευρισκομένους Ἀρχηγούς τῶν Ἐπαναστατικῶν Δυνάμεων καί τόν Διοικητήν τῶν Ἐπιλέκτων

²¹ Πολλές λεπτομέρειες για τον Αγώνα των Κρητών εν γένει, αλλά και ειδικότερα για εχθροπραξίες και συγκεκριμένες μάχες στις Αρχάνες και αλλού καταχωρούνται στα έντυπα και τις εφημερίδες εκτός Κρήτης και ιδίως των Αθηνών: “Ακρόπολις”, Παλλιγγενεσία”, “Εφημερίς”, “Νεολόγος” Κωνσταντινουπόλεως, “Εμπρός”, “Αστυ”, “Σκριπ”, κ.α.

Προσέξατε! Προσέξατε! Ἐκ θετικωτάτης πηγῆς ἐξ Ἡρακλείου πληροφορούμαι θετικώτατα ὅτι κατ' εἰσήγησιν τῶν Ἀγγλων οἱ Τοῦρκοι θά ἐπιτεθῶσι λυσσωδῶς κατὰ τῶν Ἀρχανῶν, ὡς φαίνεται δέν θά εἶναι πλείονες τῶν 5.000 τακτικῶν καί ἀτάκτων. Σκοπεύουσι νά κάμωσι καί νυκτερινήν.

Θαρρεῖτε! Θαρρεῖτε! Διότι μεγάλαι ἐπαναστατικάί δυνάμεις εὐρίσκονται ἐνταῦθα τάς ὁποίας διέταξα νά ἐλθῶσι εἰς Ἀρχάναις. Ὡσαύτως διέταξα καί τό ἕτερον πυροβόλον νά ἐλθῇ αὐτοῦ. Φυσίγγια ὅσα δυνηθῶ συναθροίζω πάση δυνάμει καί ἀποστέλλω. Συγχρόνως θά γίνῃ ἐνταῦθα πλευρική ἐπίθεσις πρός ἀνακούφισιν ὑμῶν καί ἀντιπερισπασμόν τοῦ ἐχθροῦ.

Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν ἀπεκρούσατε 5.000 Τούρκων, πλείονας δέν ἔχωσι νά διαθέσωσι. Πρό παντός ἐνισχύσατε τήν νύκτα τάς φρουράς σας καί ἔστε διαρκῶς ἄγρυπνοι, διότι τήν νύκτα εἶνε περισσότερος κίνδυνος.

Ἐν Σύββᾳ τῇ 11 Ἀπριλίου 1897

Ὁ Γενικός Ἀρχηγός τῶν 12 Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν

Ἀριστ. Μ. Κόρακας

Σε μια ἔρευνα ἀκόμη και η πιο μικρή λεπτομέρεια σε ταλαιπωρημένα σπαράγματα χάρτου μπορεί να συμπληρώσει στοιχεία ἀπό ἄλλες πηγές και να δοθεῖ η συνέχεια και η ροή των γεγονότων, πόσο μάλλον ὅταν τα ἔγγραφα φέρουν τις υπογραφές σημανόντων προσωποικότητων μιας εποχῆς. Γι' αὐτό και τα ιστορικά ἔγγραφα εν γένει δεν μπορούν να αξιολογηθῶν σε σπουδαία ἢ λιγότερο πολύτιμα, ἀφού αξιολογούνται διαφορετικά ἀπό τον κάθε ερευνητή. Αὐτή η ανακοίνωση ὁμως δεν θα μπορούσε να τελειώσει, παρά μόνο δίδοντας την πεμπτουσία του διαχρονικού Κρητικού Αγώνα, ὅπως καταγράφεται στις 28 Ἀπριλίου 1897 στην κατακλείδα της διαμαρτυρίας των Αρχηγῶν και Καπεταναίων των Αρχανῶν και του Μονοφατισίου, καθώς και της εν Αρχάναις ἐπὶ της Ἀμύνης Επιτροπῆς προς τον Κανεβάρω, τους ξένους Ναυάρχους και Διοικητές και τους Προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης:

“....Ὁρέγεσθε τὴν νήσον μας; Φέρετε τοὺς στόλους σας, τοὺς στρατοὺς σας καί τὰ τηλεβόλα σας, ἵνα ὡς κατακτηταὶ πλέον μᾶς καθυποτάξῃτε, ὅτε σωροὺς ὀστέων μόνον θά εὕρητε. Μὴ νομίσῃτε ὅτι ὁ μὴ γένοιτο, ἡ κακὴ ἔκβασις τοῦ ἀγῶνος τῆς Μητρὸς μας Ἑλλάδος θά ἐπηρεάσῃ ἡμᾶς καί θέλομεν ὑποκύψῃ εἰς τὰς ἀποφάσεις σας. Ἀπατᾶσθε ἀπάτην οἰκτράν. Τροφὰς ἔχομεν, πολεμοφόδια ἔχομεν²², τό δίκαιον καί τόν Θεόν ὑπὲρ ἡμῶν ἔχομεν, ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα θέλομεν ἀγωνισθῆ, ἵνα ἐπιτύχωμεν τὴν μετὰ τῆς Μητρὸς μας Ἑλλάδος Ἐνωσιν, ἐκπληροῦντες τόν μόνον προαιώνιον πόθον μας..”

²² Εἶναι προφανές ὅτι οἱ Κρήτες υπερβάλλουν εαυτούς, ἀφού, ὡς πραναφέρθηκε, ἀπηύθυναν συνεχεῖς, ἀπεγνωσμένες ἐκλήσεις για την ἀποστολή τροφῶν και πολεμοφοδίων, των οποίων εἶχαν μεγάλη ἔλλειψη.